Herstelplan Van Oeckelen-orgel

Hervormde Kerk te Dorkwerd

© Peter van Dijk
Utrecht, december 2011

1. Inleiding

In 2006/2007 is de kerk van Dorkwerd gerestaureerd. Daarbij werd ook de orgelkast herschilderd. Het binnenwerk van het orgel, de orgelkast zelf en de windvoorziening behoeven echter nog restauratie. Daartoe is dit plan opgesteld.
Het adres van het kerkgebouw is: Hoogeweg 2, 9746 TN Dorkwerd (Groningen). Contactpersoon namens het College van Kerkrentmeesters is de heer Jan Oldenhuis, tel. 0595-423859, e-mail sribadorkwerd@hotmail.com. Organist is de heer Kunno Schuitema, e-mail k_schuitema@tele2.nl.
Kerk en orgel zijn wettelijk beschermd in het kader van de Monumentenwet; het orgel is in 2004 opgenomen in de redengevende omschrijving van het kerkgebouw in het monumentenregister. Het monumentnummer is 18752, het orgelnummer is 371.
Het orgel wordt liefdevol onderhouden door Kunno Schuitema, die in vroeger jaren in de orgelbouw werkzaam is geweest.
Het instrument is op 03-11-2011 door mij onderzocht ten behoeve van dit herstelplan. In dit plan is voorts gebruik gemaakt van eigen onderzoek uit 1970 (orgel en archivalia) en 2004 (ten behoeve van rijksbescherming in het kader van de Monumentenwet), alsmede van de beschikbare literatuur (zie de literatuuropgave). Graag dank ik Jan Oldenhuis voor de gastvrijheid en Kunno Schuitema voor zijn aanvullende informatie.

De (huidige) zaalkerk werd in 1648 gebouwd, met gebruikmaking van oudere materialen (zoals vroeg-13e eeuwse kloostermoppen). Ze is in 1875 aan de buitenzijden gepleisterd. De toren dateert uit 1869 en bevat een klok uit 1682, afkomstig uit de in 1829 gesloopte kerk van Wierum; de kerken van Wierum en Dorkwerd werden al vanaf in elk geval de 18e eeuw gezamenlijk bestuurd. Het orgel is in 1908 gebouwd door de firma *P. van Oeckelen en Zonen* te Harenermolen (Glimmen). Het bleef, op enkele details na, zeer gaaf bewaard en behoeft vooral conserverend herstel.

Uit financiële overwegingen, en omdat het pijpwerk (afgezien van de op de kerkzolder opgeslagen Bourdon 16'!), in tegenstelling tot de overige orgeldelen, nog niet aanstonds herstel behoeft, is dit plan in twee fasen onderverdeeld. Vanzelfsprekend kunnen beide fasen ook in 'één ronde' worden uitgevoerd.

De kerk van Dorkwerd (Foto Michiel van 't Einde)

2. Kleine orgelkroniek

2.1. Bouwgeschiedenis

Volgens de Dorkwerder overlevering – mij in 1970 verhaald – werd de gemeentezang in de dorpskerk aldaar tot circa 1900 geleid door een voorzanger, in casu het hoofd van de school te Wierum. Maar toen er rond dat jaar een bovenmeester werd aangesteld die de zangkunst onvoldoende machtig was, moest worden omgezien naar een orgel (en uiteraard naar een organist). Juist in die periode waren er voor de aanschaf van een orgel geldelijke middelen beschikbaar: de wierde werd deels afgegraven en de vrijkomende kleigrond werd verkocht. Volgens diezelfde overlevering zou er begin 20e eeuw een gebruikt orgel in Drenthe zijn gekocht.

Deze overlevering wordt, in elk geval voor een aanzienlijk deel, bevestigd door de bewaard gebleven archivalia uit de periode 1907-1909, zijnde een advertentie in de *Kerkelijke Courant* en rekeningboeken van de kerkvoogdij te Wierum-Dorkwerd. Er is geen contract met de firma P. van Oeckelen en Zonen te Harenermolen voor de levering van een orgel (meer) aanwezig. Wel toont het orgel zelf dat het bij plaatsing te Dorkwerd geheel nieuw was, wat wordt ondersteund door de hoogte van de aankoopsom. Ook het bedrag voor verfwerk, uitgevoerd door de mij onbekende schilder De Weert, wijst op het compleet schilderen van een orgelkast; in 1970 bleek zich onder de toen aanwezige niet originele verflaag slechts één oudere laag te bevinden.

Een overzicht van de relevante archivalia:

– In de *Kerkelijke Courant* van 12-07-1907 was de volgende advertentie opgenomen:

"Te koop gevraagd voor een kerkje van ongeveer 250 zitplaatsen
een zo goed als nieuw kerkorgel,
uitstekend van toon en zeer net front.
Brieven bij de kerkvoogdij van DORKWERD, Friesland." [sic!].

– In de financiële administratie (rekeningboeken) van de Hervormde Gemeente Wierum-Dorkwerd zijn de volgende in dit kader relevante posten opgenomen:

1907	Halve verkoopsom wierde	3482.50
	Reis naar N.[ieuwe] Schans orgel zien	3.50
	Reis naar den Horn orgel zien	2.40
	naar van Oeckelen te Haren 3 keer	2.00
	Advertentie kerkorgel gevraagd. Kwitantie 38	1.75
1908	2e termijn Noorder Wierde	3482.50
	1e termijn Zuider Wierde	1275.00
	Reis van Oeckelen	4.90
	Kachel op het orgel	12.30
	Aan Wolf inwijding orgel	15.00
	Lamp orgel	4.25
	Stoel orgel	1.50
1909	Laatste termijn Zuiderwierde	1275.00
	Verkoop orgeltje	40.00
	Opgenomen uit de spaarbank voor aankoop orgel	1538.77^{5}
	Aankoop orgel	1438.00
	Aan de Weert verven	100.77^{5}

Het is duidelijk dat per jaar steeds eerst de inkomsten en vervolgens de uitgaven zijn opgetekend. Het is echter niet duidelijk of de uitgaven in principe in chronologische volgorde – hetzij van ontvangst van factuur/declaratie, dan wel van uitbetaling – zijn weergegeven. De drie reizen naar Van Oeckelen in 1907 staan als één post vermeld, maar de lamp en de stoel kunnen natuurlijk zeer wel pas na de inwijding van het orgel zijn aangeschaft. Als de kachel bij het orgel vóór de inwijding is geplaatst, zal het orgel eind 1908 in gebruik zijn genomen. Deze veronderstelling wordt ondersteund door het gegeven dat de orgelmaker en de schilder in 1909 zijn uitbetaald. Maar of in 1907 de beide orgelreizen (naar Nieuwe Schans en naar Den Horn) voorafgingen aan de reizen naar Van Oeckelen en/of aan de advertentie is niet vaststelbaar. Wel is het aannemelijk dat de reizen van 1907 naar Van Oeckelen in verschillende stadia van het projectverloop zijn ondernomen.

Ondanks deze kleine onzekerheden is de ontstaansgeschiedenis van het Dorkwerder orgel aan de hand van deze gegevens, en het instrument zelf, in grote lijnen te reconstrueren, zij het met enige 'variatiebreedte'.

Kennelijk is in elk geval, voorafgaande aan de verwerving van een pijporgel, een harmonium aangeschaft, of ten geschenke ontvangen. Daarop wijst de post “Verkoop orgeltje” uit 1909. Over een eventuele aanschaf van een harmonium, heb ik in 1970 bij het archiefonderzoek overigens niets kunnen vinden.
Uit de advertentie van 1907 blijkt dat men (aanvankelijk) een tweedehands orgel wilde aanschaffen. Als de posten in het rekeningenboek in chronologische volgorde van handeling zijn opgetekend, dan heeft men mogelijk eerst met Van Oeckelen onderhandeld en vervolgens, ongetwijfeld om financiële redenen, gepoogd een tweedehands orgel te verkrijgen, hetgeen – zo blijkt uit het feit dat het orgel in 1908 geheel nieuw was – niet gelukt is, waarna dan de onderhandelingen met Van Oeckelen over een nieuw orgel zullen zijn voortgezet.
Indien de uitgaven niet in chronologische volgorde staan, is het zeer wel mogelijk dat de advertentie vooraf ging aan het contact met Van Oeckelen. Wellicht heeft Van Oeckelen gereageerd op de advertentie en kwam zó het contact tot stand, waarna de optie van een gebruikt orgel van tafel verdween. Ik acht dit het meest waarschijnlijke scenario.
Het doel van de orgelreizen naar Nieuwe Schans en Den Horn (gelegen tussen Hoogkerk en Zuidhorn) in 1907 is – evenals hun chronologische plaats in het orgelproject – niet duidelijk. In de kerk van Nieuwe Schans bevond zich een in 1896 aangeschaft harmonium (Het Groninger Orgelbezit van Adorp tot Zijldijk III. Groningen, 1996, 91). In Den Horn is mogelijk het in december 1906 door de Groninger orgelmaker Jan Doornbos geleverde nieuwe orgel van de Doopsgezinde Kerk bezichtigd. Of hadden deze reizen uitsluitend tot doel harmoniums te bezichtigen, misschien zelfs wel niet in kerkgebouwen, maar bij particulieren?

Gezien de prijs van de reis naar Van Oeckelen in 1908, in vergelijking tot die van de drie reizen in 1907, toog in 1908 een heuse delegatie van Dorkwerd naar Harenermolen. Ging het in 1907 om onderhandelingen, en was het doel van de reis in 1908 de ondertekening van een contract voor de bouw van een orgel? Of betrof het in 1908 de bezichtiging van een in aanbouw zijnd cq. een in de werkplaats gereed staand orgel? Was dit orgel door Van Oeckelen voor eigen risico gebouwd en te koop aangeboden (de firma deed dit regelmatig; zie onder), of was het door de Dorkwerder kerkvoogdij in opdracht gegeven? De formulering “aankoop orgel” zou een aanwijzing kunnen zijn dat Van Oeckelen het instrument voor eigen risico had gebouwd, dat de Dorkwerder kerkvoogdij het in 1908 bezichtigde en tot aankoop ervan besloot. In dat geval heeft ook de bovengenoemde overlevering, dat het orgel tweedehands zou zijn en afkomstig uit Drenthe, een kern van waarheid: het orgel was al – minstens grotendeels – gereed en Harenermolen (Glimmen) ligt bij de provinciegrens Groningen-Drenthe.
Hoe het ook zij, uit het rekeningboek blijkt dat het orgel in datzelfde jaar 1908 te Dorkwerd werd geplaatst. Het werd in gebruik genomen met medewerking van de mij onbekende heer Wolf. Diens

honorarium bedroeg het tienvoudige bedroeg van de kostprijs van een stoel bij het orgel en ging zelfs de prijs van een kachel bij het orgel te boven. Zou de heer Wolf bovendien door de Dorkwerder kerkvoogden zijn ingeschakeld als deskundige en had hij deel uitgemaakt van de delegatie die in 1908 naar Van Oeckelens werkplaats reisde?
De betaling voor het orgel geschiedde in één termijn na voltooïng van het project (hetgeen overigens bij Van Oeckelen ook voor in opdracht vervaardigde orgels niet ongebruikelijk was). De schilder werd eveneens in 1909, na gedane arbeid, betaald.

Het geheel overziende, lijkt het er op dat de kerkvoogdij, na ampele onderhandelingen, in 1908 een gereedstaand nieuw orgel kocht bij de firma P. van Oeckelen en Zonen.

2.2. Verdere lotgevallen
Rond 1952 voorzag de orgelmaker Mense Ruiter het instrument van een elektrische windmotor (merk EMJ, Utrecht). Deze werd op de kerkzolder, boven de orgelgalerij, aangebracht en met een ronde metalen buis (naderhand vervangen door een pvc-buis) en een drosseling op de magazijnbalg aangesloten. De handbediening van de magazijnbalg bleef daarbij intact.

In dezelfde periode werd de oorspronkelijk in een donkere hout-imitatie geschilderde orgelkast herschilderd in een olijfgroene basiskleur.

Het front na de herschildering in een olijfgroene basiskleur

In 1982 verrichtte Kunno Schuitema (oud-werknemer van de Fa. Mense Ruiter en organist te Dorkwerd) diverse herstelwerkzaamheden:

- 'verhogen' van de orgelbank
- herstel van de balgen (bovenbladen magazijnbalg vernieuwd; oude exemplaren bij het orgel bewaard)
- revisie van de windlade (onder meer vernieuwing van de pulpeten en aanbrengen van leren systeemringen)
- schoonmaak van het pijpwerk
- verwijdering van de Bourdon 16’ en opslag van het afkomende materiaal (pijpwerk, roosters en conducten) op de kerkzolder; plaatsing van een uit een afgebroken orgel te Ter Apelkanaal afkomstige Quintfluit 3’
- toonhoogte door hoger stemmen van het pijpwerk gebracht op a = 440 Hz.

In 1982 werden ook de orgelkast en de balustrade ontdaan van hun niet-originele verflaag en is het ensemble herschilderd in een lichte houtimitatie.

Het orgelfront in de kleurstelling van 1982

In 1998 herstelde Kunno Schuitema de windlade, nadat deze door overmatig verwarmen van de kerk was beschadigd (scheuren). Daarbij voorzag hij de lade van leer onder de pijpstokken.

Bij de kerkrestauratie van 2006/2007 is de orgelkast nogmaals herschilderd, nu in een donkere houtimitatie basiskleur; de labia van de frontpijpen werden opnieuw verguld. Jammer genoeg zijn daarbij ook hier en daar de voorzijden van de kernen meegeschilderd, hetgeen van nadelige invloed op de klankgeving van de betreffende pijpen is. Of de huidige kleurstelling daadwerkelijk correspondeert met de oorspronkelijke, zal door nader kleurenonderzoek vastgesteld dienen te worden. Of de manuaal-bakstukken nog hun oorspronkelijke donkere houtimitatie-verflaag hebben, zal eveneens uit nader onderzoek moeten blijken.

2.3. De orgelmakers Petrus van Oeckelen en Zonen

Petrus van Oeckelen (1792-1878) was afkomstig uit Breda. Zijn vader was aldaar onder meer *mr. horlogiemaker*, orgelmaker en stadsbeiaardier. Petrus verhuisde in 1810 naar Groningen, vanwege zijn aanstelling tot beiaardier van de Martinitoren. Vanaf 1817 staat hij aldaar ook ingeschreven als *Muziek- en Instrumentmaker*. In 1818/19 bouwt hij zijn eerste orgel. Vanaf 1837 – na verhuizing van Groningen naar Harenermolen (Glimmen) – groeit de aanvankelijk bescheiden orgelmakerij uit tot een bloeiend bedrijf met een uitstekende, nationale, reputatie. Petrus van Oeckelen is tot aan zijn overlijden in 1878 actief geweest in zijn bedrijf. Zijn drie zonen, Cornelis Aldegundis (1829-1905), Henricus (1835-1894) en Antonius (1839-1918) worden in het bedrijf tot orgelmaker opgeleid; vanaf 1860 is de firmanaam *P. van Oeckelen en Zonen*. In 1879 verlaat Henricus de firma. Cornelis heeft vanaf 1878 tot aan zijn overlijden in 1905 de leiding. Antonius bestiert vervolgens het bedrijf tot aan zijn overlijden in 1918, waarna het onderhoudswerk tot 1934 wordt voortgezet door zijn meesterknecht Harmannus Thijs.
Op naam van de firma staan ongeveer honderd nieuwe orgels (gebouwd tussen 1818 en 1915), geleverd aan kerken in alle Nederlandse provincies, uitgezonderd Limburg. Het zwaartepunt van de activiteiten, waartoe ook veel onderhoudswerk, alsmede talrijke herstellingen en/of verbouwingen van bestaande orgels behoorden, lag (logischerwijs) in de provincies Groningen en Drenthe. Vanaf ongeveer 1900 neemt het aantal nieuwbouwprojecten, mede als gevolg van de concurrentie van nieuwe orgelmakerijen in Groningen, duidelijk af. Tussen 1905 en 1915 zijn slechts een zevental nieuwe instrumenten tot stand gekomen.

Nieuwe orgels werden door de Van Oeckelens steeds in de eigen werkplaats opgebouwd. Ook bouwden zij niet zelden op eigen initiatief orgels – al dan niet inclusief front –, die vervolgens per advertentie te koop werden aangeboden. Een potentiële koper kon dan in de werkplaats een vrijwel voltooid instrument bezichtigen, bespelen en beluisteren, en zelf – indien van toepassing – een frontontwerp uitkiezen of bepalen. De levertijd was zodoende zeer kort. Een uiterst klantgerichte procedure, die overigens voor de orgelmakers zelf uiteraard niet zonder enig risico was.
Het is, zoals reeds beschreven, aannemelijk dat het Dorkwerder orgel volgens deze procedure tot stand kwam, zij het dat er, voorzover mij bekend, niet is geadverteerd met dit instrument.
Het orgel te Dorkwerd is gebouwd door Antonius van Oeckelen en zijn medewerkers. Het is een der laatste instrumenten waarvoor het pijpwerk in eigen werkplaats is vervaardigd.

Antonius van Oeckelen (Foto www.orgelsindrenthe.nl)

3. Beschrijving van het orgel

3.1. Het orgelfront

Het Dorkwerder orgelfront is zeer karakteristiek voor de firma Van Oeckelen. De firma had in de loop der jaren diverse 'basismodellen' ontwikkeld, waarop vervolgens meer of minder uitgebreid gevarieerd werd. In 1867 realiseerde Petrus van Oeckelen een nieuw basismodel in de Hervormde Kerk te Tolbert: een vijfdelig front met een geronde middentoren, lagere eveneens geronde zijtorens, en gedeelde, licht geholde tussenvelden. Dit ensemble is geplaatst op een onderbouw, waarin de windvoorziening is opgenomen. Het snijwerk omvat de voor het huis Van Oeckelen in de jaren 1860 karakteristieke brede S-vormige vleugelstukken en muziekinstrument-trofeeën (op de zijtorens).

Het Van Oeckelen-front (1867) te Tolbert (Fotokaart De Mixtuur)

De zonen Van Oeckelen borduurden onder meer in Oldehove (Hervormde Kerk, 1903) op dit basismode voort. De tussenvelden zijn hier vlak en de ornamentiek (met bescheiden vleugelstukken, vazen, een lier, en geen consoles onder de torens) is eigentijds.

Het Van Oeckelen-front (1903) te Oldehove (Foto Coll. Inst.voor Liturgiewetenschap Groningen)

Het Dorkwerder orgelfront in zijn huidige kleurstelling

Het Dorkwerder orgelfront kan worden opgevat als een enigszins verkleinde versie van dat in de Hervormde Kerk te Oldehove (1903). In de geronde middentoren (met net als in Tolbert en Oldehove vijf frontpijpen) is de grootste frontpijp de E van de Prestant 8'. De geronde zijtorens bevatten ieder eveneens vijf frontpijpen (zoals te Tolbert; de zijtorens te Oldehove hebben ieder zeven pijpen). De tussenvelden zijn in Dorkwerd, zoals die te Tolbert, licht gehold.
In tegenstelling tot de fronten in Tolbert en Oldehove is in Dorkwerd – ongetwijfeld vanwege de geringe beschikbare hoogte – geen onderbouw aangebracht. Het windtoestel staat in Dorkwerd naast het orgel. Evenals in Oldehove zijn de torens aan de onderzijde niet van consoles voorzien.
De bovenafsluitingen van de gedeelde tussenvelden lopen te Dorkwerd in een zeer flauw gebogen lijn schuins op naar de middentoren. Hier is als het ware een middenweg tussen de situatie in Tolbert (gebogen bovenafsluitingen) en Oldehove (rechte bovenafsluitingen) bewandeld.
De scheidingslijsten van de tussenvelden zijn in Dorkwerd minder volumineus dan die in Oldehove. In Tolbert worden de tussenvelden uitsluitend door snijwerk gescheiden.
Vanwege de beschikbare hoogte moet de middentoren het zonder een bekroning stellen; op de zijtorens staan kelkvormige vazen.
Het snijwerk is – zeker in vergelijking met dat te Tolbert – vrij eenvoudig van uitvoering, maar toont de voor de Van Oeckelens karakteristieke vermenging van C- en S-voluten en allerlei bladvormen. Het is met goudverf bestreken, de labia der frontpijpen zijn verguld.
Het vleugelstuk bij de klaviatuur is bij de opbouw van het orgel in de kerk iets lager en verder naar voren geplaatst dan was voorzien. Het labiumverloop der frontpijpen heeft in de torens een v-vorm (de grootste pijp staat in het midden), de labia in de onderste zijvelden lopen schuin naar buiten omhoog, die in de bovenste tussenvelden schuin naar buiten omlaag, ongeveer parallel met de scheidingslijsten tussen boven- en onder-velden.

3.2. Situering van het orgel
Het orgel is als balustrade-instrument geplaatst op een galerij tegen de torenmuur, boven de ingang. Het front staat op de draagbalk van de balustrade. De klaviatuur bevindt zich, vanuit de kerk gezien aan de linkerzijkant; het windtoestel is aan de andere zijde van de orgelkast geplaatst.

3.3. Kast
De orgelkast is van grenenhout. Ze wordt aan de achterzijde afgesloten door stijlen en drie grote, verwijderbare panelen. Het over de gehele oppervlakte van de orgelkast aangebrachte dak volgt de bovenzijde van het front: horizontaal aan de bovenzijden van de torens, schuins opgaand aan de bovenzijden van de tussenvelden. De kast vertoont geen ernstige zichtbare krimpschade, maar behoeft wel herstel. Het binnenwerk is bovendien vervuild.
Kast, bekroningen en snijwerk zijn, afgezien van het schilderwerk, geheel origineel. Het geheel ademt een sfeer van stijlvolle soberheid; de makelij is goed en verzorgd. De klaviatuurwand wordt thans helaas ontsierd door elektra-voorzieningen en een na 1970 aangebrachte lezenaar naast de muzieklessenaar. De verflaag op de achterwand (inclusief panelen) lijkt nog origineel te zijn.

3.4. Klaviatuur
De vrijwel gaaf bewaard gebleven klaviatuur is typerend voor het werk van Van Oeckelen rond 1900. Het klavierdeksel is bewaard en in 1982 provisorisch hersteld.

De registerknoppen zijn in ladevolgorde aangebracht boven de muzieklessenaar, met uiterst rechts een knop voor de windlosser. De sierlijk gedraaide ronde registerknoppen zijn van ebbenhout. De vrijwel platte email-naamplaatjes zijn in de voorzijde van de registerknoppen ingelijmd en voorzien van een zwarte belettering en een zwarte rand. De registerknoppen zijn bevestigd op ronde houten trekstokken.

Het plaatje van de Bourdon 16 voet is gewijzigd in Quint 3'. Het in 2004 losgeraakte plaatje van de *Viola di Gamba 8 voet* is inmiddels weer ingelijmd, dat van de *Fluit 4 voet* is echter thans verdwenen.

De lessenaar met omlijsting is voorzien van fineer en heeft de karakteristieke Van Oeckelen-vorm met een enigzins schuin geplaatst achterblad.

Van het handklavier zijn de ondertoetsen met ivoor belegd, de boventoetsen hebben een ebbenhouten opdik. Uiterst merkwaardig zijn de in vergelijking tot de andere boventoetsen smallere boventoetsen voor fis', gis' en bes'. Dit is een originele situatie. Het manuaal-toetsbeleg verkeert in alleszins redelijke staat, maar diverse verlijmingen van de ondertoetsen beginnen los te laten.
Vanaf de jaren 1890 passen de Van Oeckelens hun huisstijl voor de vormgeving van de bakstukken met een rechthoekig model, gefineerd met ebbenhout en met eenvoudig inleg- en lijstwerk van been of ivoor niet meer consequent toe. Er wordt ook gevarieerd met andere vormgevingen en/of materiaalkeuze op basis van het rechthoekige model, maar er worden ook geprofileerde bakstukken toegepast, zoals in Dorkwerd, en bijvoorbeeld ook in Garsthuizen (1900) en Mussel (19??). Zoals gemeld is vooralsnog niet duidelijk of de verflaag op de bakstukken en de manuaalomlijsting origineel is. Ze behoeft hoe dan ook herstel.
Het pedaalklavier en de orgelbank hebben de gebruikelijke Van Oeckelen-vormen. Afgezien van de gerepareerde pedaaltoets G en enige andere kleine 'verstevigingen' aan pedaaltoetsen en orgelbank is ook dit ensemble origineel.

Orgelbank en pedaalklavier (foto uit 2004)

3.5. Windvoorziening
Ter rechterzijde van het orgel (vanuit de kerk bezien) is op de galerijvloer een magazijnbalg met schepbalg en handpomp geplaatst. Tussen deze balg en de orgelkast is een (originele) verticale

schokbalg aangebracht. Afgezien van de vernieuwde bovenbladen van de magazijnbalg en

reparaties aan de belering is het geheel, inclusief windkanalisatie vanaf de magazijnbalg, origineel. Als gezegd zijn de oude bovenbladen bewaard. Op een ervan is de originele krantenbeplakking aan de binnenzijde nog aanwezig. Het betreft “HET NIEUWS VAN DEN DAG- VAN MAANDAG 16 SEPTEMBER 1907. 4e BLAD. Bladzijde 13”. De windvoorziening behoeft algeheel herstel.

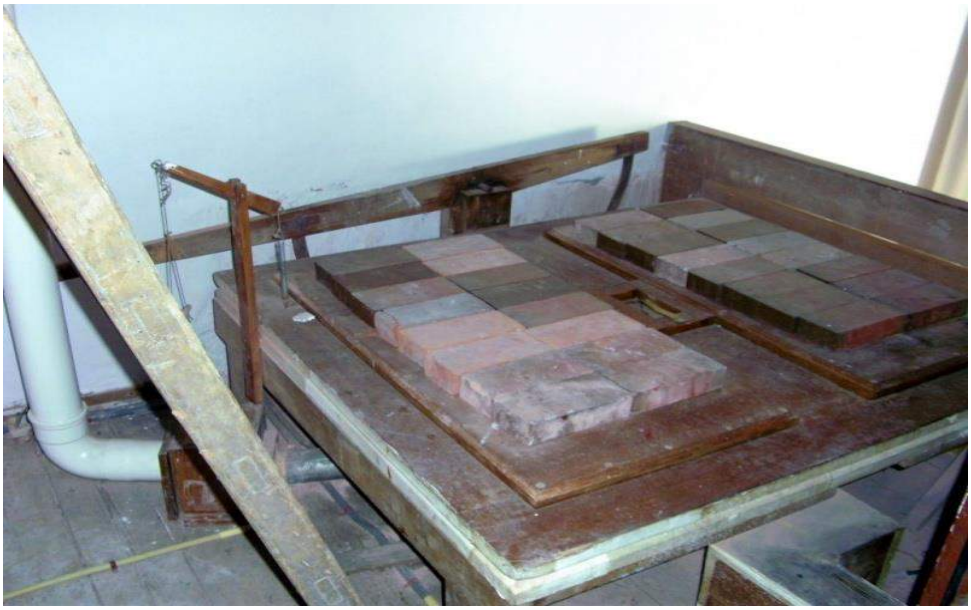

De magazijnbalg, met handpomp en motortoevoer

De verticale schokbalg

3.6. Windlade

De windlade is ingedeeld in hele tonen, de cancellen lopen qua grootte vanuit het midden naar de zijkanten af.
De lade rust op drie liggers, twee dikke aan de uiteinden en een dunnere in het midden. De poten onder deze liggers zijn bevestigd op de galerijvloer. De buitenste liggers zijn bovendien van schuine steunen voorzien die aan de galerijvloer bevestigd zijn. Het geheel maakt constructief bezien een solide indruk. De (originele, thans met vilt beplakte) ventielen liggen aan de voorzijde tussen geleidestiften. Ze rusten aan de achterzijde op een met vilt beklede lijst. Tegen die lijst zijn midden onderaan de ventielen stiften aangebracht. Deze situatie lijkt niet geheel oorspronkelijk, maar vertoont geen technische problemen.
In 1982 zijn de pulpeten (leer) en de ventielafdichtingen (vilt) vernieuwd, de ventielbevestigingen licht gewijzigd en er zijn leren systeemringen aangebracht. In 1998 zijn onder de pijpstokken leerbanen aangebracht om de windlekkages te verhelpen.
Afgezien van enkele andere details, zoals de voorslagen (inclusief klemmen; 1952?) en de aanpassingen ten behoeve van de Quintfluit 3’ (1982) is ook dit onderdeel goed bewaard gebleven. Het rooster en de vervoersconducten van de verwijderde Bourdon 16 voet worden tezamen met het afgenomen pijpwerk op de kerkzolder bewaard. Voor het plaatsen van de pijpen van de Quintfluit 3' op de lade behoefden slechts nieuw pijproosters te worden gemaakt. Herplaatsen van de Bourdon 16 voet is zonder problemen mogelijk.
Thans behoeft de windlade integrale restauratie. Het leer van de pulpeten begint uit te drogen.

Een blik in de onderkast (foto uit 2004)

3.7. Mechanieken

Het manuaal is uitgevoerd als staartklavier. De toetsabstracten worden middels een winkel-constructie geleid naar een liggend wellenbord onder de windlade, bevestigd aan de poten van de ladeliggers. Wellen en welarmpjes zijn van gietijzer, het wellenraam en de nokken zijn van hout.
De pedaaltoetsen zijn middels een (staand) wellenbord aangehangen aan de corresponderende manuaaltoetsen.
De slepen worden bediend middels (verticale) gietijzeren registerzwaarden en houten koppelstukken naar de slepen.
De gehele aanleg dateert uit 1908 en is volgens Van Oeckelen-tradities vervaardigd.
De onderhoudstoestand is alleszins redelijk.

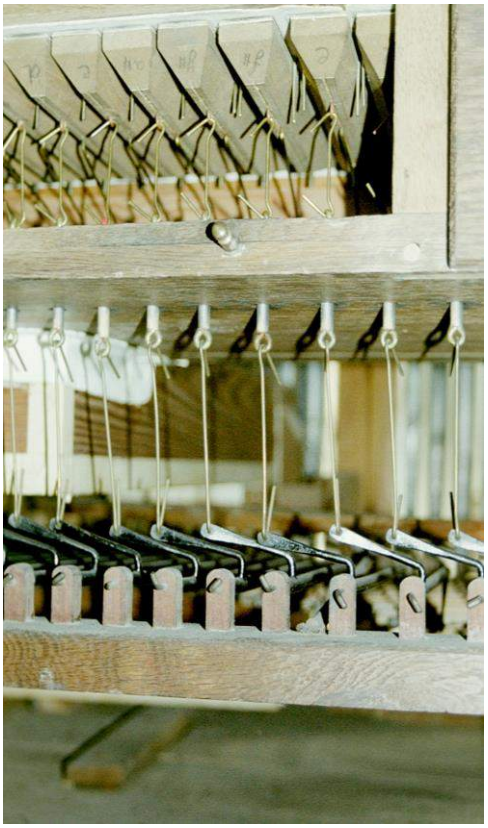

Detailopname wellenbord en (geopende) ventielkast

3.8. Pijpwerk

Aangezien het pijpwerk van de verwijderde Bourdon 16 voet op de kerkzolder ligt, is – op drie inmiddels verdwenen metalen Bourdon-pijpen na – alle Van Oeckelen-pijpwerk bewaard gebleven. Dit pijpwerk is nog in eigen werkplaats vervaardigd, getuige de makelij en de karakteristieke slagletters. Daarmee is het één van de laatste Van Oeckelen-orgels dat nog voorzien is van ‘eigen’ pijpwerk. Naderhand werd in elk geval het metalen pijpwerk van toeleveringsbedrijven betrokken. Het frontpijpwerk heeft vergulde, opgeworpen labia, het metalen binnenpijpwerk is voorzien van spitsvormige geritste labia. Het pijpwerk is ambachtelijk gezien goed gemaakt.
De klankgeving toont een vertrouwd Van Oeckelen-beeld. Een soepele aanspraak, waarin met name in de fluitregisters de voorspraak minimaal is, de Viola di Gamba 8 voet fluisterzacht klinkt en de Woudfluit 2 voet een heldere bekroning van de grondregisters vormt. Het aantal kernsteken variëert - gezien de bouwtijd - van weinig in de kleinere prestantpijpen tot een normale (lees: aanzienlijke) hoeveelheid in de grotere metalen fluitpijpen. De intonatie lijkt, blijkens steekproeven, 'onberoerd'.

De toestand van het thans klinkende Van Oeckelen-pijpwerk in het orgel is redelijk goed. Vanwege het hoger stemmen zijn diverse op lengte afgesneden open pijpen aan de bovenrand op de soldeernaad vrij ver opengebogen en/of een weinig ingeknipt.
De toestand van met name het metalen deel van de op de kerkzolder opgeslagen Bourdon 16 voet is echter zeer slecht. Deze pijpen liggen opgestapeld in kartonnen dozen en er missen inmiddels drie exemplaren.
Bij het opnieuw vergulden van de labia der frontpijpen zijn helaas ook bij diverse exemplaren de voorzijden van de kernen 'meegenomen', bovendien is het front de kerkrestauratie niet geheel 'deukloos' te boven gekomen.

Het pijpwerkherstel kan, gelet op de onderhoudstoestand, in een latere fase (Fase II) geschieden, behoudens herstel van de frontpijpen en van de Bourdon 16'-pijpen, inclusief completering daarvan en een 'ordentelijke' opslag (metalen pijpen staande in de roosters op een tijdelijke pijpstok).

Kleinere pijpwerk aan de Cis-zijde

De opgeslagen pijpen van de Bourdon 16 voet

3.9. Dispositie

De dispositie (pijpwerk in lade-volgorde vanaf het front) en enkele bijzonderheden:

Manuaal (C-f’’’)

Prestant 8 voet	C-Dis gedekt, hout. Vanaf E open, metaal. E-g’ in het front (hoog tinperecentage), in de torens, de onderste tussenvelden en (3 pijpen) in de bovenste tussenvelden. Geheel met expressions.
Bourdon 16 voet	Vanaf c. c-h hout, rest metaal. Opgeslagen. Thans staat hier een Quintfluit 3’ vanaf C (zie boven).
HolpYp 8 voet	C-H hout, afgevoerd, achter het front. Af c metaal.
Viola di Gamba 8 voet	C-e gecombineerd met HolpYp 8 voet. Af f zelfstandig. Expressions tot en met h’’, rest op toon afgesneden.
Octaaf 4 voet	C-g’ met expressions, rest op toon afgesneden.
Woudfluit 2 voet	Open, cilindrisch. C-h met expressions, rest op toon afgesneden
Fluit 4 voet	C-H gedekt, metaal. Af c open, cilindrisch. c-h’ met expressions, rest op toon afgesneden.

Pedaal (C-a)

Aangehangen

Windlosser

Toonhoogte: a=440 Hz (oorspronkelijk vermoedelijk ca. 435 Hz).
Temperatuur: evenredig zwevend.
Winddruk: 70 mm (gemeten op een 'lekke' windlade, dus vermoedelijk oorspronkelijk hoger).

4. Herstelplan

Om financiële redenen wordt het herstelplan gesplitst in twee fasen (Fase I en Fase II). Aan de offranten wordt daarom gevraagd de kosten voor planning en overleg, alsmede voor steigerwerk en transportladder (indien dit tenminste onder de orgelmakerskosten valt) in de verschillende desbetreffende posten op te nemen. Graag apart vermelden welke posten niet onder orgelmakerskosten vallen.
Uiteraard dienen alle delen 'in stijl' hersteld of vernieuwd te worden, wat het houtwerk betreft met gebruikmaking van (waar van toepassing) stilistisch passende schroeven, spijkers en (warme) beenderlijm.
Fase I omvat alles behalve de restauratie van het binnenpijpwerk en vernieuwing van de pulpeten. Fase II, zijnde de vernieuwing van de pulpeten en de restauratie van het binnenpijpwerk kan dan vrijwel geheel zonder 'dubbelkosten' worden gerealiseerd. De posten voor Fase II zijn ingevoegd daar waar ze van toepassing zijn.
Onder Fase II valt ook, conform monumentenvoorschriften, de herplaatsing van de Bourdon 16 voet in het orgel. Dit impliceert dat in Fase I in de Quintfluit 3' – op dringende wens van Kunno Schuitema – nog gehandhaafd kan worden.

De posten kunnen per punt (werkzaamheden) als geheel worden opgegeven, met uitzondering van de stelposten. Voorts wordt, conform voorschrift van de RCE, verzocht de posten – ook de stelposten – uit te splitsen in materiaalkosten, werkuren en totalen.

4.1.1. Algemeen. Fase I

Werkzaamheden:

- Planning en overleg.
- Elektra: aanleg stijlvolle verlichting (in nader overleg te preciseren) muzieklessenaar en pedaalklavier, aanleg motoraansluiting (krachtstroom) op de galerij, alsmede aanleg van schakelaars (motor en verlichting) en stopcontacten. Er dienen geen schakelaars en/of stopcontacten aan de orgelkast te worden bevestigd!

4.1.2. Algemeen. Fase II

Werkzaamheden:

- Planning en overleg.

4.2. Orgelgalerij

Voorzover door mij kon worden geconstateerd, is de orgelgalerij niet verzakt.

Werkzaamheden:

- Eventuele bouwkundige aanpassingen i.v.m. het plaatsen van de windmotor op de orgelgalerij.

4.3. Orgelkast

Zoals gemeld is de orgelkast bij de kerkrestauratie herschilderd. Dat paste natuurlijk in het kader van de kerkrestauratie, maar het is de vraag of bij de orgelrestauratie het schilderwerk (grotendeels) onbeschadigd kan blijven. Want de orgelkast dient constructief (inwendig) wel te worden hersteld. Graag derhalve nagaan of dit zonder demontage van de kast kan geschieden.
Vanwege het herstel van de klaviatuur (inclusief het verwijderen van elektra en van de lezenaar naast de klaviatuur) zal de 'klaviatuurwand' sowieso herschilderd dienen te worden. Dit biedt tevens de gelegenheid het 'Van Oeckelen-gebruik' om de klaviatuuromlijsting in een lichte houtimitatie (bijvoorbeeld essen) te schilderen, in ere te herstellen.

Werkzaamheden:

- Demontage en hermontage van het binnenwerk en de windvoorziening (inclusief steigerwerk, transportladder, transport naar en van de werkplaats). Vanwege plaatsgebrek op de orgelgalerij en de nauwe toegang (ladder) naar de kerkzolder is het waarschijnlijk het handigste om ook het pijpwerk naar de werkplaats over te brengen.
- Reinigen van de orgelkast en het snijwerk.
- Herstel van de constructie (zo mogelijk zonder demontage van de kast) en het paneelwerk.
- Schoonmaken van het orgelinterieur.
- Herstel waar nodig van het schilderwerk aan de voorzijde, de rechterzijwand en de bovenlijst van de klaviatuurwand.
- Herschilderen van de klaviatuuromlijsting, de bakstukken en het lijstwerk van het handklavier, van de achterwand, en van de orgelbank (na herziening daarvan; zie onder).

- **Stelpost.** Meerkosten voor eventuele herschildering van de voorzijde, de rechterzijwand, de bovenlijst van de klaviatuurwand en het snijwerk, inclusief kleurenonderzoek.

4.4. Klaviatuur

Zoals gemeld is deze grotendeels origineel, met enkele – visueel detonerende – latere elementen. Na verwijdering daarvan zijn vooral herstelwerkzaamheden noodzakelijk. Er dienen registeropschriften voor de Fluit 4 voet en de Bourdon 16 voet (inclusief registerplaatje) te worden bijgemaakt. In plaats van de weliswaar praktische, maar lelijke (niet originele) vaste klossen onder de poten van de orgelbank kunnen losse 'schoenen' met inlegplankjes worden gemaakt. Het klavierdeksel kan in principe in zijn huidige (= gerepareerde) toestand worden gehandhaafd.

Werkzaamheden:

- Uitnemen van het handklavier, reinigen van de toetsen en de geleidestiften. Waar nodig zijwaartse speling corrigeren. Beleg van de ondertoetsen, waar nodig, opnieuw verlijmen. Vernieuwen van het stootvilt onder het manuaal.
- Uitnemen en reinigen van de pedaaltoetsen, opnieuw polsteren en waar nodig corrigeren van de zijwaartse speling. Inzetstuk pedaaltoets G 'bijkleuren'.
- In stijl vernieuwen van de registerbeschriftingen van de Fluit 4 voet en de Bourdon 16 voet (inclusief nieuw registerplaatje). Voorzichtig herstel van de overige beschriftingen en deze, waar nodig opnieuw in de knoppen lijmen.
- Schoonmaken en waar nodig opnieuw verlijmen van de muzieklessenaar en het klavierdeksel.
- Herstel van de orgelbank, waarbij de huidige vaste klossen worden vervangen door nieuwe, losse 'schoenen' met inlegplankjes (om de bankhoogte te kunnen variëren).

4.5.1. Windvoorziening. Fase I

Het windtoestel (stellingwerk, magazijnbalg, schepbalg, handpomp,schokbalg en windlosser) en de windkanalisatie (vanaf de magazijnbalg tot aan de windlade) dienen volledig te worden gerestaureerd. De in 1982 vernieuwde bovenbladen kunnen worden gehandhaafd (de verwijderde exemplaren, met de krantenpagina uit 1907, dienen bij of in het orgel bewaard te blijven).

Om klimatologische redenen dient de windmotor – te plaatsen in een dempkist – een plaats te krijgen op de orgelgalerij, zo dicht mogelijk bij de magazijnbalg. Het valt buiten mijn competentie om te bepalen of de huidige windmotor kan worden gehandhaafd; deze dient door een daartoe gekwalificeerd electricien te worden 'doorgelicht'. Er wordt een stelpost voorzien in het geval er een nieuwe windmotor (wegens de omvang een snelloper, met een labyrinth-inrichting) nodig is. Het is ook denkbaar dat de motor het nog wel tot Fase II uithoudt en pas dan vervangen moet worden.

Werkzaamheden:

- Plaatsing van de windmotor op de orgelgalerij. Nieuwe aansluiting van motor naar balg (houten kanaal), nieuwe regulering, dempkist; e.e.a. ook berekend op een nieuwe motor.
- Algeheel herstel balgtoestel en windkanalisatie (inclusief volledige herbelering).
- Vaststelling winddruk (in eerste instantie met de huidige balgstenen) na herplaatsing van het pijpwerk, in overleg met de adviseur, de RCE en de organist.

- **Stelpost.** Meerkosten nieuwe windmotor (snelloper met labyrinth-inrichting).
- **N.B.** Deze stelpost kan mogelijk naar Fase II worden verschoven.

4.5.2. Windvoorziening. Fase II

Van toepassing indien de huidige windmotor nog tot dan in functie kan blijven.

- **Stelpost.** Nieuwe windmotor (snelloper met labyrinth-inrichting), inclusief plaatsing en aansluiting.

4.6.1. Windlade. Fase I

De windlade dient gerestaureerd te worden. Daarbij kunnen diverse niet originele elementen in principe worden gehandhaafd; dit betreft de voorslagen (met klemmen), de leren systeemringen, de huidige ventiel-oplegging, de bevilting van de ventielen, en (voolopig, want ze beginnen wat uit te drogen) de pulpeten. Dit kan pas na demontage exact worden vastgesteld. De toestand van de conducten heb ik niet kunnen vaststellen (ze waren voor mij, zonder demontage-werkzaamheden niet 'bereikbaar').
Er wordt, conform monumentenvoorschrift, geen dekplaat aangebracht. De windlade wordt 'naturel' gerestaureerd. Wel verdient het aanbeveling om, waar mogelijk, aan de bovenzijde enige 'dilatatie-voegen' ('verend' opgevuld met leer) in te frasen en de bovenzijde (dus onder de dammen en de slepen) doorgaand met leer te bekleden. Zo kunnen klimatologische schommelingen enigszins worden 'opgevangen'.

Werkzaamheden:

- Demontage, schoonmaak, waar nodig herstel (vlak maken), en hermontage van de pijpstokken.
- Algehele restauratie van de windlade (conform bovenstaande uitgangspunten).
- Herstel, waar nodig, van de pijproosters (in de huidige 'constellatie', dus inclusief die van de. Quintfluit 3').
- Herstel dan wel vernieuwing, waar nodig, van de conducten.
- Herstel van de pijproosters van de Bourdon 16 voet; vervaardigen van een 'tijdelijke' pijpstok om de metalen pijpen van de Bourdon 16 voet staand te kunnen opstellen in de roosters.

- **Stelpost.** Vervangen van de leerringen door liegelind-ringen, indien dit na demontage noodzakelijk blijkt, inclusief eventueel noodzakelijke aanpassingen van de dammen.

4.6.2. Windlade. Fase II

- Vernieuwing van de pulpeten.
- Herplaatsen pijproosters, vervoerplank en conducten Bourdon 16 voet. Weer dichtmaken van de boringen van C-H.

4.7. Mechanieken

Deze zijn authentiek en behoeven slechts herstel. Ik heb geen onaanvaardbare spelingen in de wellenborden geconstateerd.

Werkzaamheden:

- Demontage, reiniging en hermontage toets-abstracturen, wellenborden en register-tractuur.
- Ontroesten en anti-corrosiebehandeling van de metalen delen.
- Waar nodig speling in de draaipunten corrigieren (winkels en wellenborden toetstracturen; draaipunten registerzwaarden).

4.8.1. Pijpwerk en dispositie. Fase I

De enige wijziging van de dispositie sedert 1908 betreft de (reversibele) vervanging van de Bourdon 16 voet door een Quintfluit 3' in 1982. Kunno Schuitema had (en heeft) daarvoor argumenten die in het kader van de naoorlogse liturgische praktijk heel valabel zijn; in die praktijk is een Bourdon 16 voet – bovendien beginnend op c – weinig bruikbaar en is een Quintfluit 3' (eveneens vanaf c) veel beter inzetbaar. Uit oogpunt van zowel 'authentiek' orgelgebruik als monumentenzorg – het pijpwerk bleef bewaard en de dispositie is verder gelukkig ongewijzigd gelaten – is echter een herplaatsing van de Bourdon 16 voet (en natuurlijk bij het orgel opslaan van de Quintfluit 3') in Fase II onvermijdelijk. De toestand van het metalen pijpwerk van de Bourdon 16 voet is thans zo slecht dat enig herstel in deze fase onontkoombaar is, te weten schoonmaak en provisorisch opronden (bovendien ontbreken thans drie exemplaren). Voorts is het verstandig (vanwege het goed functioneren) in deze fase ook de houten pijpen (C-H) van de HolpYp 8 voet te controleren op scheuren, losgeraakte lijmverbindingen en steminrichtingen, en waar nodig te herstellen.

Werkzaamheden:

- Herstel van het frontpijpwerk, inclusief (waar nodig) de ophanging ervan. Voorstel: uitdeuken waar nodig, schoonmaken (inclusief zo mogelijk verwijderen van de witte 'vleermuis(?)-vlekken), oppoetsen. Verguldresten op de kernen en in de kernspleten voorzichtig verwijderen. Frontpijpen weer goed 'op spraak' brengen.
- Voorzichtig schoonmaken van het binnenpijpwerk. Incidenteel herstel, uitsluitend waar vanwege 'stembaarheid' noodzakelijk. Slecht sprekende pijpen 'op spraak' brengen.
- Houten pijpen (C-H HolpYp 8 voet) controleren op scheuren, steminrichtingen en losgeraakte lijmverbindingen, en waar nodig herstellen.
- Provisorisch herstel metalen pijpwerk Bourdon 16 voet. De metalen pijpen oppassen in de roosters en ze daarin op een tijdelijke pijpstok (zie onder 4.6.1) opstellen. Het gehele ensemble (inclusief houten pijpen en conducten) afdekken met (doorzichtige) bouwfolie en elders op de kerkzolder opstellen (thans ligt het geheel onder een balk met actieve houtworm).
- Generale stemming in de evenredig zwevende temperatuur op de bestaande toonhoogte.

4.8.2. Pijpwerk en dispositie. Fase II

Deze fase omvat het herstel van het Van Oeckelen-binnenpijpwerk. Het lijkt mij het beste om daarbij dan het frontpijpwerk niet (weer) uit te nemen.

Omwille van de verhoging van de stemtoonhoogte zijn kleine open, op lengte afgesneden pijpen thans zodanig 'open' gestemd of zelfs op de soldeernaad ingeknipt, dat de toonvorming en/of de stemvastheid ervan tezeer instabiel is geworden. Ik adviseer om deze pijpen (en als gevolg daarvan ook het overige pijpwerk) tenminste weer zoveel als nodig is in toonhoogte te verlagen. Als daartegen geen bezwaar vanwege de eigenaar bestaat, verdient geheel terugbrengen van de stemtoonhoogte naar de oorspronkelijke a=435 Hz uiteraard de voorkeur.

De Bourdon 16 voet dient, conform monumentenvoorschrift, herplaatst te worden. Het pijpwerk en de roosters van de Quintfluit 3' kunnen deugdelijk (!) op de kerkzolder worden opgeslagen.

Werkzaamheden:

- Afnemen, transport naar en van de werkplaats, herplaatsen (inclusief eventueel benodigd steigerwerk en transportladder) van het binnenpijpwerk.
- Herstel van het metalen Van Oeckelen-binnenpijpwerk.
- Bourdon 16 voet: herstel houten en metalen pijpwerk, bijmaken drie metalen pijpen, terugplaatsen (pijpwerk Quintfluit 3' opslaan).
- Controleren en indien nodig opnieuw vaststellen van de winddruk, in overleg met de adviseur, de RCE en de organist.
- Intonatie Bourdon 16 voet herstellen, overige registers qua intonatie nalopen en waar nodig het pijpwerk – met behoud van de bestaande opsneden – weer goed op spraak brengen.
- Generale stemming in de evenredig zwevende temperatuur op een zo ver als voor het pijpwerk noodzakelijk verlaagde toonhoogte, dan wel op a=435 Hz.

5. Totalen

- Totaalkosten Fase I zonder stelposten, excl. BTW
- Totaalkosten Fase II zonder stelposten, incl BTW
- Stelposten Fase I, excl. BTW
- Stelposten Fase II, incl. BTW
- Totaalkosten incl. stelposten Fase I, excl. BTW
- Totaalkosten incl. stelposten Fase II, incl. BTW
- Minderkosten bij gelijktijdige uitvoering van Fase I en Fase II, excl. BTW
- Minderkosten bij gelijktijdige uitvoering van Fase I en Fase II, incl. BTW
- Reis- en verblijfkosten Fase I, excl. en incl. BTW
- Reis- en verblijfkosten Fase II, excl. en incl. BTW
- Reis- en verblijfkosten Fase I en Fase II, indien gelijktijdig uitgevoerd, excl. en incl. BTW
- Uurloon orgelmaker
- Mogelijk aanvangstijdstip vanaf 2013 en geschatte doorlooptijd Fase I
- Geschatte doorlooptijd Fase II
- Geschatte doorlooptijd bij gelijktijdige uitvoering van Fase I en Fase II.

6. Literatuur en bronnen

Encyclopedie *Het Historische Orgel in Nederland 1902-1910*. Nationaal Instituut voor de Orgelkunst (2010), 274-275. De beschrijving van het orgel te Dorkwerd is opgesteld door Peter van Dijk.

Het Groninger Orgelbezit van Adorp tot Zijldijk. 2 Westerkwartier. Stichting Groningen Orgelland (1995), 56-57. De beschrijving van het orgel te Dorkwerd is opgesteld door Jaap Brouwer (Winsum).

Het Groninger Orgelbezit van Adorp tot Zijldijk. 6 Aanvullingen 1994-2009. Stichting Groningen Orgelland (2009), 9.

W.D. van der Kleij, *Repertorium van advertenties in de 'Kerkelijke Courant*'. In: *De Mixtuur*, 66 (1990), 321-331. Op pagina 330 is de Dorkwerder advertentie uit 1907 weergegeven.

Evert Westra, *Dorkwerd, het verhaal van een gehucht*, Groningen, 1987.

Kerkvoogdijarchief Wierum-Dorkwerd. Groninger Archieven.

Peter van Dijk, *Het Van Oeckelen-orgel in de Hervormde Kerk te Dorkwerd – Advies inzake aanvraag status beschermd rijksmonument* –. Typoscript, Utrecht (2004).

Orgelarchief Peter van Dijk (onder meer foto's voorzover niet anderszins vermeld).